

Gedoofte schittering

Miranda Bloem, kunsthistoricus
Universiteit van Amsterdam

Op 3 december 2008 veilde veilinghuis Sotheby's in Londen een bijzonder middeleeuws handschrift. Het is verlucht door een van de belangrijkste miniaturisten uit de vijftiende eeuw, de Utrechtse Meester van Zweder van Culemborg. Het boek bevat maar liefst achttien bladgrote miniaturen en twee initialen gevuld met een kleine voorstelling. De verrassing was groot toen het bij Sotheby's opdook. Lange tijd werd gedacht dat het boek vernietigd was in de Tweede Wereldoorlog. Helaas bleek de schittering van het handschrift gedooft; van de prachtige decoratie is vrijwel niets meer over.

Gered van een zeemansgraf

In de jaren dertig van de vorige eeuw publiceerde kunsthistoricus Alexander Byvanck als eerste foto's en een korte beschrijving van dit zogenoemde Zweder-handschrift. Toen was het nog in perfecte staat. Het boek was eerder, in 1922, in Frankfurt-am-Main geveild en bevond zich sindsdien in een privécollectie in Duitsland. Byvanck was helaas niet alleen de eerste, maar ook de laatste die de kans had het handschrift in goede staat te onderzoeken. Na zijn publicatie bleef het lang stil rondom het boek; niemand leek te weten waar het was. Geruchten gingen dat het vernietigd zou zijn bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. In 1940 vluchtte de joodse eigenaar van het handschrift van Duitsland naar Canada. De stoomboot waarop hij voer werd echter getroffen door een Duitse torpedo en zonk naar de bodem van de oceaan. Slechts enkelen overleefden deze ramp, waaronder de bezitter van het Zweder-handschrift. Het eeuwenoude boek werd door zijn eigenaar van een zeemansgraf gered.

Na de ramp

Het verhaal van de ramp raakte bekend in de manuscriptenwereld, maar slechts een klein groepje kunsthistorici wist dat het handschriftje het daadwerkelijk had 'overleefd'. Door de ernstige waterschade die het had opgelopen werd echter geen poging ondernomen om het op te sporen voor verder onderzoek. Hierdoor bleef de verblijfplaats van dit ooit zo prachtige handschrift lange tijd onbekend. Tot afgelopen december.

Getijden- en gebedenboek, Zwolle, ca. 1480, BMH h44, f. 1r. Handschrift met waterschade: Maria en kind in de openingsinitiaal zijn vrijwel weggevaagd.

< Getijden- en gebedenboek, Simon Marmion?, ca. 1460, ABM h91, f. 9v-10r.
Onderdelen van de randversiering zijn uitgesneden. De uitgesneden figuurtjes werden mogelijk gebruikt als model voor andere kunstenaars.

Schade

Op de veiling bij Sotheby's bleek pas goed hoe groot de geleden schade is. Het perkament is door het zeewater bruin verkleurd en de inkt heeft zich op verschillende plekken door de bladzijden heen gevreten, waardoor er gaten zijn ontstaan. Van de prachtige miniatures resteren slechts vage contouren: de verf is grotendeels weggespoeld. Er is weinig meer te zien van de pracht waarover Byvanck in zijn publicaties spreekt. Het enige wat waterbestendig bleek te zijn is het bladgoud: zowel in de miniatures als in de randversiering is dit nog in perfecte staat aanwezig. Waterschade is niet de enige verandering die het handschrift heeft ondergaan. Bij vergelijking van de beschrijving van Byvanck met die van Sotheby's valt op dat de paginering van de miniatures niet overeenkomt. Waarschijnlijk is het handschrift na de schipbreuk uit elkaar gehaald om het te restaureren. De bladzijden moesten worden gedroogd en mogelijk was ook de oorspronkelijke binding ernstig beschadigd. De miniatures zijn daarna in de verkeerde volgorde in het handschrift teruggeplaatst.

De miniatuur van de Aanbidding van de Koningen in het Zweder-handschrift voor (boven) en na de waterschade.

Hongerige muis

Het verhaal van het Zweder-handschrift is tragisch, maar staat niet op zichzelf. Veel middeleeuwse boeken zijn in gehavende staat aan ons overgeleverd. Zo liep ook een handschrift dat zich nu in de collectie van Museum Catharijneconvent bevindt ooit door onbekende oorzaak ernstige waterschade op (BMH h44). Het perkament is gebobbeld en ook hier bleef van de prachtige openingsinitiaal niets over behalve gehavend bladgoud en deels weggespoelde verf. Verkeerde opbergomstandigheden konden evenzeer desastreus zijn: in kelders of op zolders grepen vocht en schimmel hun kans. En door gebrek aan goede bescherming kon aan het perkament van een piepklein veertiende-eeuws boekje een hongerige muis zijn buikje rond eten (BMH Warm h92A12).

Vandalisme

De prachtige decoratie die zo kenmerkend is voor middeleeuwse boeken gaf vaak aanleiding tot vandalisme. Uit veel handschriften zijn miniatures, initialen of stukken randversiering gesneden door handelaren die ze voor een hoge prijs doorverkochten aan verzamelaars. Sommige van deze uitgesneden miniatures zijn bewaard gebleven omdat ze in andere handschriften werden hergebruikt. Een goed voorbeeld hiervan is de zesdelige Zwolse bijbel, die rond 1800 in de Mariakerk in Utrecht ter inzage lag. Omdat het boek een ware bezienswaardigheid was, hebben bewonderaars uit zowel binnen- als buitenland miniatures en initialen uitgesneden als souvenir. Bovendien werd de bijbel volgeschreven met namen, gedichtjes en allerlei andere opmerkingen.

Intensief gebruik en devote verering lieten ook zo hun sporen achter. Miniatures van heiligen, zoals Maria en het Christuskind, werden betast en gekust om bescherming af te roepen. Bij deze miniatures is de verf van het gezicht soms volledig verdwenen. De gezichten van duivels en de moordenaars van Christus riepen daarentegen juist negatieve reacties op; deze zijn niet zelden uit handschriften weggekrast en zwaar beschadigd.

Vandalen en bewonderaars lieten hun sporen achter

Berijmde getijden van de smarten van Maria, boetsalmen en andere gebeden, Utrecht, ca. 1350, BMH Warm h92A12. Een veertiende-eeuws boekje aangevreten door muizentanden.

Op de tentoonstelling *Beeldschone boeken. De Middeleeuwen in goud en inkt* wordt speciale aandacht besteed aan deze beschadigde handschriften. Het hierboven besproken Zweder-handschrift zal echter niet te zien zijn. Een maand na de veiling bij Sotheby's werd het op eBay aan een privéhandelaar doorverkocht voor ruim € 12.000. De verblijfplaats is nu wederom, net als de afgelopen 70 jaar, onbekend.

Met dank aan prof. James H. Marrow